

RUDOLF JAWORSKI

A Közép-Európa-vita történeti dimenziói*

Közép-Európáról a második világháború után jószerivel csupán az időjárás-jelentésekben lehetett hallani. Semmi meglepő nem volt azonban ebben, hiszen e fogalom Európában ekkor a széttúzott német hódoltságot takarta, s amit jelölt, az 1945 után már egyszerűen nem létezett. A földrész politikai megosztottsága, a hidegháború és ezekből adódóan az eltérő politikai fejlődés Európa egykori centrumából érdekrendszerek perifériáit hozták létre, melyek gravitációs központjai mindmáig e történelmi térségen kívül találhatók. Néhány éve persze a Közép-Európa-fogalomnak ismét konjunktúrája van. Vezércikkekben bukkan fel, egész folyóiratszámokat szentelnek neki, nemzetközi szimpóziumokon vitatkoznak róla, a legkülönbözőbb világnézeti és politikai táborok sajátítják ki maguknak. A Közép-Európa-gondolat reneszánszának okait különféleképpen magyarázhatjuk: a történelmi önmeghatározás általános tendenciájával, a két szuperhatalom gyengülő vonz- és kötőerejével, azzal, hogy az embereknek mindinkább elégük van a világraszóló célokból és koncepciókból, s ezzel fordított arányban fedezik fel újra közvetlen szomszédaikat. Mindehhez hozzájárul még, hogy Európa közbülső régiója rendszerektől függetlenül érintve érzi magát a nukleáris és környezeti veszélyek fenyegetésétől. E mozgatórugók sokasága tükröződik a jelenlegi vitában is és teszi annak leírását nem éppen egyszerűvé.

Ha oly ellentétes politikai jellemek, mint Otto Schily és Habsburg Ottó egy időben fedezik fel Közép-Európa iránt érzett rokonszenvüket, magától merül fel a kérdés, hogy eközben vajon mindketten ugyanarra gondolnak-e. A mostani Közép-Európa-vita tagadhatatlan szétszórtsága ugyanis nem annyira abból adódik, hogy ugyanazt a témát különféle pozíciókból közelítik meg - a nézetek ilyenén sokfélesége csak megtermékenyítően és gazdagítóan hatna. A zavar sokkal inkább abból származik, hogy Közép-Európa nagyon eltérő, részben kifejezetten ellentétes célképzetek metaforájává vált és egymással alig érintkező érvelési síkokon vitáznak róla. A spektrum a biztonságpolitikai megfontolásoktól egy különleges szabású szellemi-kulturális táj Közép-Európa-értelmezéséig terjed. Közép-Európa egyidejűleg lehet szinonimája a nukleáris leszerelésnek, a két szuperhatalom előretolt állásai feladásának, az európai katonai tömbpolitikával való szakításnak s ily módon akár egyfajta kiindulópontja a politikai semlegességnek és a régió finnlandizálásának, de ugyanígy a kulturális és környezetvédelmi együttműködésnek is. Mindezeket túl felhívást jelent a regionális szomszédkapcsolatok turisztikai újraélesztésére is. A Közép-Európára vonatkozó önmeghatározás néha egyenesen társadalomkritikai vonásokat ölt, sőt már-már egy posztmodern életstílus álmvilágának körülírásává válik.

Ugyanakkor még abban az alapvető kérdésben sincs konszenzus, hogy hol terül el egyáltalán ez a Közép-Európa és ki mindenki tartozik ide. Keleten például a balti országok idetartozását vitatják, nyugaton a Benelux államokét és Svájcét, mint ami egyáltalán nem magától értetődő, Ausztriában Bécs természetes, mert történelmileg kialakult hatalmi-központi szerepére tartanak igényt a Duna menti közép-európai államok között, a Német Szövetségi Köztársaságban pedig a német megosztottság fől számolását tekintik a közép-európai közösség helyreállításához vezető legfontosabb lépésnek. A vita számos nem német résztvevője viszont figyelmen kívül hagyja a két német államot, mert történelmi tapasztalatokból kiindulva eleve a közép-európai német fölényhelyzet kialakulásától tartanak.

Az ilyesfajta elhatárolódásokról vitatkozni lehet ugyan, de létezésüket mindenképpen tudomásul kell venni. Hiszen a vita eddigi folyása világosan mutatja, hogy Közép-Európáról anélkül is lehet komolyan és mélyenszántón beszélni, hogy mániákusan és folytonosan a „német egységre” és a „németek középhelyzetére” célozgatnánk, Friedrich Naumannra, majd a következményekre való utalások nélkül. E tapasztalat legyen elegendő ahhoz, hogy

megszabaduljunk attól a túlzó kényszerképzettől, miszerint Közép-Európa sorsa elsősorban még mindig német ügy, és egyes-egyedül ebből a kötődésből kiindulva kell üdvözölni vagy elutasítani a vitát. Csak ha a németek lemondanak a köldöknézésről, tudják majd szomszédaink is szabadon megvizsgálni a vitathatatlan tény, hogy közép-európai érdekeltségekről aligha tárgyalhatnak a németek figyelembevétel nélkül.

Vonatkozik ez fáképpen a folyó vita keleti aspektusaira, melyek kiváltképp érdekesek a kérdés tanulmányozása szempontjából. „A középpontot keleten találjuk” - hangzik Karl Schlögel elgondolkodtató tanulmányának címe 1986-ból, amely egyszersmind a legfontosabb német vélemény is.¹ Ha megjelenik előttünk az államterületeik keleti szélére kiszorult metropolisok, Berlin és Varsó helyzete, akkor azon nyomban bizonyíthatóvá válik a fogalmazás értelme. Európa hatalmi megosztottságát jelzi, hogy Közép-Európa tágas területei, melyeket mi összefoglalóan Közép-Kelet-Európának nevezünk, átkerültek a Kelet-Európa-kutatáshoz. Gondoljunk itt elsősorban Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra. Holott éppen ezek az országok váltak olyan átfogó és történelmileg mély reflexiók kiindulópontjaivá, melyektől a most zajló vita „a keletre fekvő középpont” számára fontos, ha nem egyenesen döntő impulzusokat köszönhet.

A vita két legkiemelkedőbb hozzászólója ugyanis figyelemre méltó módon Kelet-Európából származik. Egyikük a 70-es években a Csehszlovákiából emigrált és Párizsban élő író, Milan Kundera (1929) úttörő jelentőségű, „*Únos Západu*” (*A Nyugat elrablása*) című esszéjével, amely 1984-ben jelent meg angolul. Vitairat ez a szó legjobb értelmében. Tiszta, még ha olykor kissé metszetszerű tézisekben fejt ki benne Kundera a Közép-Európa tragédiájáról vallott felfogását és egyben védőbeszédét is a régió újrafelfedezése és megmentése érdekében. Jóval alaposabban, koncepciózusabban és főként a jövőre irányultan közelít ehhez a kérdéshez a Budapesten élő regényíró és esszéista, Konrád György (1933) 1985-ben először németül megjelent Antipolitika című könyvében, melynek alcíme: Közép-európai meditációk.² Merész vázlatban rajzolja föl benne egy rendszerektől független, végül is a rendszereket maga alá gyűrő értelmiségi viselkedéskódex közép-európai modelljét. Elsősorban persze a szovjet fennhatóság alatt élő közép-európaiakkal foglalkozik. A közép-európaiság az ő számára az az eszmei híd, amelyen áthaladva az egyének és a közösségek önrendelkezési joga az adott keretek között felerősödik, ami végső soron az európai összetartozás-tudatot erősíti.

A két szerző nem csupán otthon, honfitársai körében és az emigrációban talált élénk visszhangra, hanem egy széles körű nemzetközi vitafolyamatot is elindított. A közép-európai perspektívának Magyarországon és Csehszlovákiában már hagyománya van; mindkét ország értelmisége ma is egyfajta készletet érez arra, hogy országukat nemzetek fölötti összefüggésekbe emelve szemléljék, illetve, hogy az ezt elősegítő lehetőségeket keressék. František Palacký cseh történész közép-európai konföderációs elképzelései 1848-ból éppoly jó például szolgálnak erre, mint századunk 30-as éveiből a közgazdász Hantos Elemér erőfeszítései a közép-európai gazdasági unió létrehozására.

Kevesebb indítást éreztek a Közép-Európa-vitában való részvételre a lengyelek. Közép-Európa, mint feszültségmentes biztonsági zóna, a Rapacki-terv értelmében mindig konjunktúrára számíthat Lengyelországban, de elkülönülő eszmeforrásként a lengyel önértelmezés relációs terveként. Közép-Európa már kevésbé világosan ismerhető fel. Olyan témák uralják itt a vitákat, mint a két német állam és a Szovjetunió iránti viszony, mégpedig mind hivatalos, mind ellenzéki körökben. Ha nemzetek fölötti összefonódások történelmi mintáira emlékezünk, akkor a lengyel-litván gazdasági unió vagy Pilsudski föderációs tervei valóban ilyenek. Lengyelország mindeközben mégis valamennyi megfontolás természetes kiindulópontja. Az egykor hatalmi szerepet játszó lengyel állam hagyományának utóhatása teljesen nyilvánvalóan más mércét jelent, mint a cseheknél, vagy a magyaroknál. Az Európába való besorolás kérdését itt sokkal nagyvonalúbban kezelik. Ennek oka

mindenekelőtt abban rejlik, hogy a lengyelek még 1945 után sem voltak annyira elvágva Európa nyugati felétől, mint a csehek vagy a magyarok. Így aztán nem is volt szükségük semmiféle Közép-Európa-renezánszra, hogy mentálisan vagy valóságosan elhárítsák maguktól a „vasfüggönyt”. Ezért hát számukra a kérdés nem annyira a Közép-Európa-hoz való tartozás problémájaként, sokkal inkább úgy vetődik fel, hogy „hol a helye Lengyelországnak Európában”. Ezt a helyet roppant öntudattal követelik a maguk számára. Önmeghatározásukban mindig is nyugati mintákhoz igazodtak: a latin kultúra bölcséleti hagyományaihoz és a „kereszténység védőpajzsa” küldetésstudatának többé-kevésbé szekularizált igényéhez. E szemléletmód számára kifejezetten közép-európai helyzet legfeljebb az internált nyugati értékek, mint pl. a polgári szabadságeszmény és az ennek megfelelő feltételek egyidejű hiánya közti ellentétből adódhat, kivált akkor, amikor megpróbálják ezeket az eszményeket valóban társadalmi gyakorlattá változtatni.

A Közép-Európa-vita jelenlegi stádiumában minden látszat ellenére egészében véve az időszerű helyzetfelmérések és problémamegoldások kerültek előtérbe, és ezért főként a Közép-Európában már-már elviselhetetlenné vált elidegenedéssel szemben folytatott küzdelem pozícióit erősítik. A történelmi visszapillantások csupán az ilyesfajta rekonstrukciós kísértetek érvszerű megalapozását szolgálják, tehát főleg eszközértékűek. A csonkítások, idealizálások és a gyakran problematikus levezetések a történelem ilyen „felhasználásakor” persze jórészt elkerülhetetlenek. A történész a vitának ezen pontján fontos szerepet vállalhat magára, persze nem holmi kicsinyes tudálékoskodással, hanem a jelenlegi közép-európai helyzet hangsúlyosabb megközelítésének szorgalmazásával. Számos állásfoglalásban például a nemzetközi politika korszakos bűneként bélyegzik meg és Közép-Európára nézve voltaképpen halálos dőfésnek tekintik a jaltai határozatokat. Úgy tűnik, hogy különösen a független kelet-közép-európai vélemények viselik magukon a Jalta-komplexus terhét. Ezeket megértéssel lehet és kell is fogadni, hiszen a „megosztva roncsolt” Európát előtérbe állító megnyilvánulásokkal van dolgunk. Engedtessék meg viszont a kérdés, hogy ha Európát csak 1945 februárjában pusztították el a Krím-félszigeten, akkor eddig az időpontig vajon mit hagyott meg e térségből a nemzetiszocialista uralom, mit a háború és következményei? Közép-Európa tragédiája bizonyosan nem Jaltával kezdődött. De e konkrét viszonyítási ponton túl is zavar még valami a Jalta elleni polémiában: a Közép-Európa népeit sújtó összes szerencsétlenséget kizárólag a külső nagyhatalmak beavatkozására vezetik vissza. Ebből az aspektusból Közép-Európa „külső hatalmi érdekek és hatalompolitikai manipulációk gyakorlótere évszázadok óta”.³ Cinizmus volna ezt a tényállást vitatni, ám túlságosan egyszerű lenne a bajkeverő nagyhatalmakkal a „kis népek” elfogadhatónak és rokonszenvesnek ható ártatlanságát szembeállítani. Végül is Jalta sem Kelet-, sem Nyugat-Európában nem kedvelt osztozkodó hatalmai egy negyvenöt éve tartó békés korszakkal ajándékozták meg Európát, ami a földrész történelmében valójában kivételes jelenségnek számít. És nem éppen Közép-Európa volt előtte olyan permanens válságövezet, ahonnan két világháború is kiindult? Ne kerüljük meg mi sem e kényes kérdéseket, ha egyszerre soroljuk elő és jogosan - e békegarancia módját és árát.

Mi sem lenne történelmietlenebb és naivabb, mint abban reménykedni, hogy Közép-Európa poraiból föltámadt főnix módjára sértetlenül újraéledhetne, ha Jaltát vissza lehetne csinálni, Európa megosztottságát meg lehetne szüntetni és a szuperhatalmak meghatározó befolyását erről a jelentős kiterjedésű régióról vissza lehetne szorítani. Aki erre vár, könnyedén elfeledkezik arról a tényről, hogy Közép-Európa sohasem bizonyos területek egyszerű összeadódását jelentette, hanem a kölcsönhatások sokrétű összefüggésrendszerét, melyet a második világháború és annak következményei szaggattak szét. A törésvonalak időközben elvesztették egymást kiegészítő jellegüket, maguk a töredékek pedig egymástól eltérő fejlődést futottak be, amit csupán a Kelet-Nyugat közötti politikai ellentét megszüntetésével nem lehet meg nem történtté tenni. A régi Közép-Európa, amint ez a

nemzetiszocialista Németország expanziója előtt még történelmi valóság volt, többé már nem rekonstruálható, mert lényeges ismertetőjegyek és meghatározó tényezők tűntek el a süllyesztőben.

Egy történelmi alakzatot öltő Közép-Európa már csak azért sem jöhet létre, mivel Lengyelországban, Magyarországon és Csehszlovákiában már nincsenek németek, legalábbis nem jelentékeny lélekszámban, így már ők sem töltik be régi kulturális és társadalmi funkciójukat. A németek évszázadokon át hozzá tartoztak ezen országok külső képéhez, akár mint városi polgárok, akár mint földműves telepések, így hát Kelet-Közép-Európa történelméből semmiképp sem felejthetők ki. Az ő nyelvük lett még a nem német művelt körökben is a *lingua franca*. Igaz, a XIX. századtól feltűnően részesei lettek a nemzeti ellentéteknek, majd pedig a hitleri Németország ötödik hadoszlopként szerepeltette őket, ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy e nagy régió alkotóelemének számítanak. A második világháború következtében azonban pozíciójuk végérvényesen elveszett. Eltűnésük viszont sebeket ejtett, mégpedig nem csupán a közvetlenül érintetteken, hanem egykori szomszédaikon is. A cseh emigrációban és a csehszlovákiai cseh ellenzéki körökben évek óta heves vita folyik arról, hogy a szudétanémetek elűzésével a csehek nem maguknak okoztak-e kárt, hogy éppenséggel nem magukat száműzték-e Európából.⁴ A lengyel nyilvánosság, úgy tűnik, újabban kezd jobban tudatára ébredni annak a veszteségnek, amely a zsidó lakosság kiirtása következtében keletkezett, és amely a lengyeleket megfosztotta a lengyelországi szellemi-kulturális élet erőteljes színárnyalatától. A zsidók egész Közép-Európából hiányoznak, amelynek pedig még századunk elején is „intellektuális kötőanyagát” jelentették, ahogy ezt Milan Kundera is megfogalmazta a maga méltán híressé vált, fentebb említett esszéjében.

A közép- és a közép-kelet-európai zsidósággal azonban nem csak egy pótolhatatlan közvetítői minőség intellektuális miliője tűnt el, hanem ezen túlmenően a létezésnek egy sajátos világa is, amely oly jellemző volt erre a térségre. Egyaránt gondolok itt a Balti-tenger és a Kárpátok közti kis zsidó „shtetl” (városka) páratlan légkörére, illetve Vilna, Varsó, Lódz vagy Krakkó tarka kavalkádjára a zsidónegyedekben. Néhány éve „Eltűnt világ” címmel jelent meg egy erről szóló képdokumentáció, 1933 és 1939 között keletkezett empatikus fotókkal, amelyeknek különleges értéket ad ma, hogy ezek jelentik az utolsó, már-már kísértetiesen ható állapotfelvételt a holocaust előtt.⁵

Ha az eddigiekben túlságosan kiemeltém volna a keleti németeket és a zsidókat, akkor ez csak azért van, mert széles körben szétszóródott településeikkel fontos alkotótényezői voltak Közép-Európának, és mert végzetük azóta is kísért e térség etnikai „nagyakarításai” során. A második világháború nácik irányította zsidóüldözése és kitelepítési politikája, valamint a keleti németek 1945 utáni kényszerű exodusa egy olyan átfogó folyamat részesei voltak, amelynek következtében Közép-Európa etnikai sokfélesége és fogaskerékszerű tagoltsága megszűnt. Tragikus módon ezzel teljesült be a XIX. század óta oly vehemensen követelt etnikai homogenitás és nemzetállami egység ideálja, persze a szellemi-kulturális szegényedés árán. Hiszen Kelet-Közép-Európa különféle nemzetiségeinek összekavarodott egymásmellettsége és egymással való folyamatos szembesülése nem csupán konfliktusokat hozott magával, hanem kölcsönös kezdeményezéseket és termékeny kölcsönhatásokat is. Éppen ez a komplementaritás jelentette a sajátos közép-európaiságot, és pontosan ez az, ami már nincs többé.

Látjuk tehát, hogy már maga az aktuális status quo közvetlen előtörténetének rekonstrukciója is kétségeket vet fel az újonnan propagált közép-európai önértelmezéssel kapcsolatban. Kunderának az a tétele, hogy Közép-Európa lényegét „a legkisebb európai régió rendkívüli sokszínűsége”⁶ jelenti, komolyan veendő és e megállapítást a térség egész történelmi folyamatára vonatkoztatni lehet. A középkor óta a „honfoglalások”, a betelepülések története és a fennhatóságok kialakulása, illetve a gazdasági és szociális

fejlődés olyan átmeneti övezetnek mutatják Közép-Európát, ahol különféle befolyások érvényesültek és keresztezték, módosították egymást. Ezek az áttelések és törések jelentik a tipikus közép-európai jelenségek alapját. A heterogenitásnak mint közös jellemvonásnak a megállapításán túl ehelyütt csupán jelezni tudjuk, hogy egy változatokban gazdag fejlődésről van itt szó.

Közép-Európa ezeréves történelmének egységéről aligha lehet szó, s e körülmény nem maradt hatástalan a szubjektív összetartozás érzésére sem. Közép-Európa, mint ismeretes, már a XIX. században, de különösen a XX. század első felében a nemzeti antagonizmusok fő küzdőterévé vált, nem annyira az itt élők toleranciahiánya miatt, hanem főként olyan sajátos konstellációk folytán, melyek az egyik nemzetiséget a másik egyenjogúsodásának akadályává tették és a nemzeti érdekek érvényesülését csak a közvetlen szomszédok rovására engedték meg. Az 1848-as forradalmi hullám először leplezte le a maga teljes szemléletességével, hogy a közép-európai népeknek milyen nehéz szolidáris magatartást tanúsítaniuk egymás iránt. Ezeket a problémákat az első világháború után sem számolták fel, amikor pedig Közép-Európa egykori vezető hatalmainak uralma megtört, az utódállamoknak lehetőségük nyílt arra, hogy szabad érdekközösségekbe tömörüljenek, amint ezt például Tomáš Garrigue Masaryk cseh filozófus és államalapító propagálta a háború alatt kidolgozott „Új Európa”-koncepciójában.⁶

Belpolitikai ellentétek és nemzeti türelmetlenség a kisebbségekkel szemben, kifelé pedig az eltúlzott szuverenitásigények és autarkias elképzelések. Ehhez járult ráadásul a szerencsétlen rivalizálás Lengyelország és Csehszlovákia közt a regionális vezető szerep megszerzéséért. Ezek a tényezők és nem annyira a versailles-i rendezés vezetett el ahhoz, amit összefoglalóan Közép-Európa „balkanizálódásának” szoktunk nevezni. A kisállamok minden szövetségterve - lett légyen az akár politikai, akár gazdasági természetű -, mint ismeretes, szintén ilyen okok miatt vallott kudarcot a két világháború közti időszakban.

Amikor pedig a Harmadik Birodalom mind hatalmasabb lett és expanziós szándékait már alig lehetett nem felismerni, Közép-Európa államai nem egy Hitler-ellenes koalíció létrehozásán fáradoztak, hanem ki-ki szomszédai háta mögött egyezkedni próbált az új rendfenntartó hatalommal, míg végül egymás után, de kivétel nélkül mind, a nemzeti szocializmus ígájában találták magukat. Tüneteszerűek voltak e tekintetben a müncheni egyezményt követő események. A fő agresszor alighogy elkezdte az európai politikában legaktívabb utódállam szétverését a Szudéta-vidék elcsatolásával, a szlovákok máris felmondták államszövetségüket a csehekkel, a lengyelek bevonultak Tešínbe, a magyarok pedig Dél-Szlovákiát és Kárpát-Ukrajna egy részét biztosították maguknak. Következésképp Közép-Európát nem egyszerűen csak kívülről rombolták szét. Történelmi távlatból nézve a kicsinyesnek tűnő, de annál hevesebb szomszédi torzsalkodások legalább annyival hozzájárultak ehhez belülről is.

Közép-Európa történelmét tehát sokkal inkább a különbözőségek és kiegyenlítetlenségek, disszonanciák, törések és nyílt konfliktusok jellemzik, mintsem az egység és az összetartozás. Közös vonásokat legfeljebb ilyen negatív tapasztalatokból vezethetünk le és ezek is többnyire utólag s külső hatásra keletkeztek. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e tapasztalatok még a legutóbbi időkig sem vezettek el egy közös túlélési stratégia megalapozásához. A magyarországi 1956-os népfelkelés, az 1968-as prágai tavasz és az 1980/81-es hosszú lengyel nyár nyomasztó elszigeteltségben kellett hogy kitartson. „Magyarok, csehek, lengyelek” - töpreng Konrád György - „három próba és tévedés után (magunkat ábrázoltuk bennük), nagy meghittséggel összenéztünk. Mindhármunkkal történt valami, ami kínosan és nevetségesen hasonlít. Úgy rémlik, sorstársak vagyunk”.⁷ Ezúttal nem annyira maga a kudarc volt kínos: a felsorolt esetekben joggal említhetnénk olyan tényezőket, amelyek a mindenkori érintettek akaratán kívül álltak. A folyamatokban sokkal inkább az volt kompromittáló, hogy hiányzott egymás kölcsönös tisztelete, az egymás iránti szolidaritás készsége és képessége. A XIX.

század óta kialakult ezekben az országokban egy szokás: vagy megátalkodottan Berlin és Szentpétervár, illetve Moszkva felé, vagy elragadtatva London és Párizs felé tekinteni, és a külső orientáció mellett szinte teljességgel elveszett a közelebbi közép-európai látószög. A szomszédokat leginkább nem a rokon tulajdonságaik felismerésére alapozva kezelték, hanem általában a külső értékminták recepciója, illetve elutasítása jelentette a megítélés alapját. Ez is a közép-európai realitás része, amiről a legszebb álmok mellett sem lenne szabad elfeledkezni.

Kétségtelen, hogy a közép-európai országok eddigi fejlődésének politika-, gazdaság-, és társadalomtörténeti elemzése kevés olyan adalékkal szolgál, amely sajátosan közép-európai tipológia vagy közép-európai öntudat létezését valószínűsítene. Ha viszont Közép-Európa földrajzilag nem meghatározható, és társadalmi-gazdasági fejlődési modellként vagy valamilyen egységes politikai akarat kifejeződéseként sem fogható fel, felmerül a kérdés, mi az, ami újraelfedezésre és újraegyesítésre vár? Bizonyára nem véletlen, hogy - ellentétben a két háború közötti időszakokkal - a jelenlegi Közép-Európa-vitában az irodalmárok, mint Konrád és Kundera, ily kiemelkedő szerepet játszanak. Hiszen a közép-európai azonosságtudat új élharcosai számára a politikai vagy gazdasági egyesítési tervek kevésbé fontosak, sokkal inkább vonzó egy szellemi és művelődéstörténeti régiónak a rekonstrukciója. Közép-Európát mindenekelőtt mint sajátos arculatú és jogtalanul elfelejtett kulturális tájegységet mutatják be, egyfajta „művelődéspolitikai antihipotézis” gyanánt, amint ezt Konrád György megfogalmazta.⁸ Lehet persze a mostani Közép-Európa-vita kulturális súlypontjáról mint vonzó, ám jelentéktelen fejleményről lekezelően nyilatkozni, a közép-európai kulturális régiót széplelkek játékerévé nyilvánítani és azután újból a sokkal fontosabb napi politikai alkudozásokban elmerülni. Csakhogy ez a megközelítés éppen a térség kulturális életének politikai jelentőségével szemben nem volna méltányos. A zene, a festészet, a költészet és a színház itt sohasem merevedett a valóságtól elszakadt rituálévá, s nem lett pusztán kedvelt fogyasztási cikké sem, hanem mindmáig megmaradt a közösségi önreflexió közege. Legyen elegendő csak arra emlékeztetni, hogy az irodalom és a filozófia milyen kiemelkedő szerepet játszott a „prágai tavasz” során és hogy a lengyel diáklázadások ugyanebben az évben Adam Mickiewicz egy darabjának betiltásával kezdődtek. Ilyen feltételek között a Közép-Európa kulturális kifejezésformáinak szentelt figyelmet aligha érheti az a vád, hogy megkerüli a „valódi” problémákat.

Ha a kulturális életnek Közép-Európában még mindig érezhető össztársadalmi relevanciáját helyesen akarjuk értelmezni, akkor ismét csak ajánlatos visszapillantani a történelemben. Közép-Európa legtöbb népe nyelvnemzetként s nem pedig államnemzetként került ki a modern nemzetté válás folyamatából. A saját történelem, vallás és nyelv, a saját írók és műalkotások jelentették hát azokat a kapcsolókat, amelyek a nemzetet összetartották, egyszersmind garanciákat kínáltak a nemzet túlélési esélyeihez. Hozzájárult ehhez még a társadalmi, gazdasági és politikai fejlődés rengeteg akadálya, ami viszont paradox módon a felfokozott kulturális tevékenység klímájának és a befogadókészség növekedésének kedvezett, jóllehet mindez javarészt kompenzatorikus jelleggel történt. Az eredmények azonban mindenképpen magukért beszélnek. Az európai szellemiség és kultúra számos kezdeményezést és fontos alapvetést köszönhet a kontinens közbülső régiójának. Neves költők, zeneszerzők, képzőművészek és tudósok kerültek ki ebből az etnikailag, kulturálisan kevert övezetből, és alkotásaikon még akkor is nyomot hagyott származásuk, ha - mint erre nem kevés példa akadt - emigrációba kényszerültek. Persze nem az érdemek felsorolása és a hosszú névjegyzékek a fontosak, hanem egy különleges szellemi klíma folytonossága. Ezt a szellemi klímát kivált a századforduló Habsburg-monarchiájában egy olyan különös érzékenység jellemezte, amely sokszor szeizmográfként előre jelezte, mi az, ami hamarosan egész Európa számára fontossá válik. Robert Musil többszörösen megtört hőseit és helyzeteit, Franz Kafkának a totális uralmat példázó vízióit vagy Karl Kraus apokaliptikus szatírát csak

jelzés gyanánt említem az irodalomból. Ugyancsak fölöttébb jellemző, hogy a pszichoanalízis kiindulópontját szintén éppen itt találjuk.

A művelődéstörténeti értelmezésű Közép-Európának szembetűnő jegye a politikai állam- és rendszerhatároktól való deklarált függetlenség, és a következetesen vállalt regionális szemlélet. Persze, ha Közép-Európát mint több részelemből álló kulturális egységet értelmezzük, úgy az elsősorban a kultúra városi központjaiból (Bécs, Prága, Budapest stb.) és szűkebb régiókból tevődött össze, s nem annyira az adott állami és nemzeti képződményekből. Valójában a mai országok közül csak Magyarország, Csehszlovákia és Ausztria területe sorolható ide teljes egészében. Lengyelország esetében ebben a perspektívában inkább csak Galiciára és Krakkóra gondolunk, mint Varsóra. Jugoszláviából következetesen csak az északi szlovén-horvát országrészeket számítják ide, Olaszországból a trieszti és friauli régiót. És ha német területek kerülnek szóba, akkor elsősorban Bajorország és Szászország - mégpedig éppen Sziléziához, Csehországhoz és Ausztriához való közelségük miatt. Ebben a tagolódásban a napjainkban Európa-szerte érezhető regionális öneszmélés tendenciáját láthatjuk, egyszersmind ezzel az elhatárolódással még egyszer kirajzolódnak az elsüllyedt Habsburg Birodalom kör- és erővonalai.

A Habsburg-monarchia, mint a közép-európai önállóság védőbástyája és a soknemzetiségű együttélés modellje a mostani vitákban szintén kiemelkedő szerepet kap. Kelet-Közép-Európa két háború közti „balkanizálásának” és 1945 utáni „keleti tömbösítésének” rossz tapasztalatai elfeledtették a „népek börtöne” rosszízű kifejezését és a Habsburgok uralmát méltányosabbnak, sokszor már-már dicsfényvel övezve tüntetik fel. Ennek a felértékelődési folyamatnak a keretei közt tudták például a magyarok túltenni magukat az osztrákokkal kapcsolatos fájó emlékeiken és azokat pozitív viszonyulással helyettesíteni.

A Habsburg-mítosznak számos arca van. Ferenc József császár elsárgult portréi, melyeket az egykori birodalom területén még mindig tiszteletben tartanak és a csodálkozó turistáknak mutogatnak, éppúgy hozzátartozik ehhez, mint az újonnan kiadott postai levelezőlapok, melyekre az egykori Monarchia népeinek valamennyi nyelvén rányomtatták a régi osztrák himnuszt. Mindennek kevés köze van a monarchizmushoz, inkább csupán a triviális nosztalgia megnyilatkozásainak tekinthető. Valamivel magasabb színvonalon ez folytatódik abban az otthonos déjá vu-ben, amely a megfelelően érzékeny megfigyelőt rabul ejti, amikor Prágában, Budapesten, Zágrábban vagy Triesztben felfedezi a kávéházi székek megfakult plüssének azonosságát, vagy a mindig egyformán okkersárga pályaudvarokról eszébe jut, hogy voltaképpen egymással rokon területeken utazik át. Egyáltalán, a Ferenc József-i reprezentatív építőművészet mindmáig egy olyan szembetűnő kötőelemnek bizonyul, amely Lemberg és Czernowitz még megmaradt épületei révén benyúlik a szovjet állam területére is. Még e letűnt világ bírálóinak is nehezebb esik olykor, hogy teljesen kivonják magukat „Kákánia” tündöklésének hatása alól. Claudio Magris trieszti germanista és író például nem tudta egészen kikerülni ezt a veszélyt kritikái hangvételű tanulmányában, melyet a Habsburg-mítosz osztrák irodalombeli jelenlétéről írt, mi több, könyvével ő maga is jelentősen hozzájárult a Habsburg-mítosz újraélesztéséhez messze a Monarchia határain túl is.

A legtartósabb és - amennyire át tudom tekinteni - a legsikeresebb kísérlet, hogy Közép-Európát kiragadják a spekulációk birodalmából, szintén az egykori Habsburg-monarchia területeiről indul ki. Itt elsősorban azokra a kezdeményezésekre gondolok, amelyek az 1972/73 óta megjelenő német nyelvű „Pannónia” című folyóirathoz kötődnek. Szerkesztőségei Kismartonban, Pozsonyban, Budapesten, Goriciában, Ljubljánában és Zágrábban egyszersmind a lap fő működési területét is kijelölik. 1979 óta Budapesten magyar kiadás is megjelenik, ami igazán szemléletesen fejezi ki az osztrák-magyar szövetségnek ebben az együttműködésben kétségtelenül meghatározó jelentőségét.

A szomszédság határokat nem ismerő tapasztalatait közreadó fórumában a politikusok éppúgy szót kapnak, mint az írók és a tudósok. Olvashatunk kölcsönös kiállításokról és hangversenyekről, írótalálkozókról, a mogesdorfi közös művelődéstörténeti szimpóziumokról, vagy az olasz-jugoszláv határ menti Goriciában megrendezett hasonló tanácskozásokról. A lap hasábjain keresztül kétségtelenül élő, tehát nem holmi celebrált gondolatcsere körvonalai tárulnak elénk. Így azután alighanem az is bizonyítást nyer, hogy Európának ezen a részén a nemzetek fölötti összefüggésekhez való visszanyúlás nem feltétlenül vezet anakronisztikus kisikláshoz. Jóllehet, az imént említett vállalkozások súlypontja egyértelműen kulturális, mindazonáltal a „Pannóniában” napjaink gyakorlati problémái is szót kapnak: az idegenforgalom, a dunai vízgazdálkodás, a kisebbségi kérdés stb. Semmi kétség, ez a példa hihetően demonstrálja, hogy bölcs szemmértékkel és kitartó szorgalommal Közép-Európa ismét életre kelthető, még ha csupán részterületeken és regionális elhatárolódások formájában is. Délkeleti sarkában Közép-Európa mindenesetre máris jóval több, mint pusztá látomás.

Az új Közép-Európa-eszme minden ellenzőjének ez a fő ellenvetése: Közép-Európa úgymond egyszer már eltűnt a történelem süllyesztőjében, mára csak egy kiméra, fantom maradt, minden alap nélkül. Közép-Európa szerintük éppen ezért nem létezik, politikailag megvalósíthatatlan, minek kell hát akkor beszélni róla? Ugyanők Európa megosztottságát az önálló cselekvés és gondolkodás fájdalmas, ámde elháríthatatlan feltételeként fogadják el. Aki így érvel, önelégülten a maga oldalán tudhatja a tények erejét, szüklátóköriően, ámde annál biztosabban megveti lábát a tények talaján és innen fölényesen elmélkedhet a hamis, ha nem éppen veszélyes illúziókról és óvhat mindenkit a valóságidegen vágyálmoktól, kigúnyolhatja a KözépEurópa-gondolat reménytelen romantikusait.

Az ilyen megközelítés kulcsmotívuma alighanem a kényelmes pragmatizmus. A Német Szövetségi Köztársaságban jelenlévő hasonló állásfoglalások esetében még egy további mozzanatot is számításba kell venni. Az atlanti szövetséghez és általában a nyugati világhoz való tartozást demonstráló megannyi megnyilvánulásunk mindjobban elold bennünket a korábbi német történelem közép-európai dimenzióinak emlékeitől. A sokszor felpanaszolt „vasfüggöny” eltakarta azt a rommezőt is, melyet a német háborús politika és megszállás hagyott hátra a térségben. Ebben a kontextusban a Közép-Európával való szembehelyezkedés a német részesezés kicsinyítésére törekszik Európa centrális régiójának szétverésében. Ez a szembehelyezkedés végső soron az olyan egyformán szűk látókörű és differenciálni képtelen globális Kelet-Európa-elképzeléseket is mélyen rögzíti, melyek vigasztalanul letarolt politikai-földrajzi egységnek látják keletet, amely rögtön a német-német határon fekvő Helmstedtnél kezdődik és valahol Vlagyivosztoknál ér véget; ezek az ott lévő államok és népek sokszínűségét és egyéniségét egy pusztá absztrakturna redukálják.

Az újonnan terjedő Közép-Európa-gondolat bírálói sokszor túl könnyedén és meggondolatlanul fejtik ki ellenvetésüket és a gondolatkört gyengítő szándékaikkal. Ahol a koncepció némi pontosításra szorulna, ott harsányan vagdalkoznak, holott valóban szép számmal akad bírálható tétel és elem. Közép-Európa mostani újrafelfedezése során például fennállhat a veszélye annak, hogy - ellentétben védelmezőinek eredeti szándékaival - új árkokat ásnak és új határoszlopokat állítanak föl. Minél nagyobb nyomatékkal esküsznek a Közép-Európában honos humánus életmódra és húzzák alá ennek a régióknak a kulturális-civilizatorikus jelentőségét, sőt összeurópai modelljellegét, annál inkább kiszorul Oroszország, ill. a Szovjetunió Európa szélére és válik gyanúsíthatóvá azzal, hogy más, idegen, éppenséggel talán „ázsiai” világot képvisel. Valamivel drasztikusabban kifejezve: minél idillikusabban festjük át a közép-európai színteret, annál hangosabban és kivehetőbben véljük majd hallani Dzsingisz kán harci paripáinak fújtatását a Búg folyó mögöl.

Mindezzel csak jelezni kívántam: nem sokat nyernénk azáltal, ha a mostani Közép-Európa-vita csak azt eredményezné, hogy a diffúz elképzeléseinkben örök fenyegetésként

testet öltött kelet határait néhány száz kilométerrel keletebbre helyeznénk át. Belátó elmék, mint például Czeslaw Milosz, a Vilniusból származó lengyel író, a kelet-európai közös vonásokat éppúgy kifejezésre juttatják, mint a nyugati orientáltságú értékmentákat, így próbálván szembeszállni a fentebbi irányzattal. Az ellenzéki lengyel Adam Michnik pedig arra figyelmeztette nyomatékosan honfitársait, veszélyes lehet az orosz kultúrától való xenofób elzárkózás. Szándékosan idéztem ehelyütt két lengyel véleményt, mert a lengyelektől általában különösen éles elhatárolódást szoktak ez irányban feltételezni. Önmagában ez az elhárító magatartás azonban csupán amiatt is problematikus, mert a Szovjetunióban ez idő tájt kirajzolódó törekvések egészen más távlatokat nyitnak. Hiszen Gorbacsov „közös Európa-házról” beszél. Ha ezt a megfogalmazást eleve nem szovjet hegemonia-törekvések valamilyen különösen kifinomult propaganda-trükkjeként óhajtjuk kezelni, akkor közép-európai álláspontunkat is újra kell gondolni.

Akad tehát bőven kérdőjel napjaink Közép-Európa-vitájában, méghozzá mind aktuális, mind pedig történeti értelemben. Dolgozatomban nem kívántam elhallgatni őket, éppen ellenkezőleg - a kelet-közép-európai problémákat előtérbe állítva -, igyekeztem kritikai elemzés tárgyává tenni. A szóban forgó térség történelmének ellentmondásairól, megoldhatatlannak tűnő problémáiról éppúgy kifejtettem véleményemet, akár csak a térség kulturális teljesítőképességéről. Nem marad más hátra, mint a záró kérdés megválaszolása: mi értelme és haszna van az egész Közép-Európa-vitának? Jómagam azon a véleményen vagyok, hogy a Közép-Európa körül folyó jelenlegi viták értelmesek, sőt szükségesek, de nem a fennálló hatalmi csoportosulások robbantóanyaga gyanánt, hanem sokkal inkább a nemzetközi léptékű közös cselekvés érdekében, melynek célja a múlt birtokbavétele, továbbá, mert megalapozhatja azt a már régen esedékes mentőakciót, amely a darabjaira, alkotóelemeire széthullott közös szellemi örökséget feltárja. Konkrét és szabadalmaztatott politikai megoldásokat, használati utasításokat nem várhatunk ettől a vitától, helyettük azonban arra számíthatunk, hogy a rendszerhatárok által megosztott régióban mind többen válnak fogékonyra az összetartozás és a közösségtudat iránt. Az adott körülmények között már ez is sokat jelent. Akinek pedig mindez mégis túl kevésnek tűnik, az lehetőleg egyáltalán ne foglalkozzék ezzel a témakörrel - már csak Közép-Európa érdekében sem.

Wolf Tibor fordítása

* A tanulmányt a Münchenben megjelenő *Historische Zeitschrift* (1988) 247. kötetének 3. füzetéből (52950.) vettük át. A tanulmány eredeti címe: *Die aktuelle Mitteleuropadiskussion in der historischen Perspektive.*

Jegyzetek

- 1 Schlögel, Karl: *Die Mitte liegt ostwärts.* Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa. Berlin 1986.
- 2 Időközben megjelent magyar nyelven. Konrád György: *Antipolitika.* Az autonómia kísértése - Budapest 1989.
- 3 Thalberg, H.: *Zentraleuropa: Die Kunst des Möglichen.* Europäische Rundschau 14 (1984) 1. sz. 3.
- 4 Grünwald, L. (szerk.): *Wir haben uns selbst aus Europa vertrieben,* München 1985. - Különösen figyelemre méltó a cseh történészek munkáiból összeállított másik kötet: *Zur Geschichte der deutsch-tschechischen Beziehungen.* Berlin 1985.
- 5 Vishniak, R.: *Verschwundene Welt* München 1983. Ebből a könyvből indult ki: Riedl, J. (szerk.): *Vor dem Ende der Zeit* Wien 1984.
- 6 Masaryk, Tomáš Garrigue: *Az új Európa* A szláv álláspont. Košice 1923.
- 7 Konrád György: *Antipolitika* i. m. 266.
- 8 Uo.
- 9 Magris, Claudio: *Der Habsburgische Mythos in der österreichischen literatur* Salzburg 1966.

Irodalom*

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1. évf. 2.sz. (1990. április)

- Agnelli, A.: *La Genesi dell'Idea di Mitteleuropa*, Milano 1971.
- Bender, P.: *Das Ende des ideologischen Zeitalters. Die Europäisierung Europas*, Berlin 1981.
- Berend, T. L.: *The Crisis Zone of Europe*, London 1986.
- Beyrau, D. - Eichwede W. (szerk.): *Auf der Suche nach Autonomie. Kultur und Gesellschaft in Osteuropa*, Bremen 1987.
- Borsody, St.: *The Tragedy of Central Europe*, New York 1962.
- Burmeister, H. - P. Boldt, F. - Mészáros Gy. (szerk.): *Mitteleuropa Traum oder Trauma. Überlegungen zum Selbstbild einer Region*, Bremen 1988.
- Busek, E. - Brix, E.: *Projekt Mitteleuropa*, Wien 1986.
- Busek, E. - Willfing, G. (szerk.): *Aufbruch nach Mitteleuropa*, Wien 1986.
- Droz, J.: *L'Europe centrale*, Paris 1960.
- Dvornik, F.: *The Making of Central and Eastern Europe*, New York 1974.
- Fuks, M. és mások: *Polnische Juden. Geschichte und Kultur*, Warschau 1982.
- Habsburg, O.: *Die Reichsidee*, Wien 1986.
- Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*, Budapest 1985.
- Hilf, R.: *Deutsche und Tschechen. Bedeutung und Wandlungen einer Nachbarschaft in Mitteleuropa*, Opladen 1986.
- Grünwald, L. (szerk.): *Wir haben uns selbst aus Europa vertrieben*. München 1985.
- Jindra, Z. - Krížek, J.: *Contributions a l'histoire contemporaine des peuples de l'Europe centrale*, Praha 1960.
- Klenner, F.: *Eine Renaissance Mitteleuropas*, Wien 1978.
- Konrad, G.: *Antipolitik Mitteleuropäische Meditationen*, Frankfurt am Main 1985. Magyarul: *Az autonómia kísértése. Antipolitika* Budapest 1989.
- Kühl, J.: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*, München 1958.
- Leber, St. és mások: *Mitteleuropa im Spannungsfeld der Gegenwart*, Stuttgart 1986.
- Löser, J. - Schilling, U.: *Neutralität für Mitteleuropa*, München 1984.
- Maczak, F.: *East Central Europe in Transition*, London 1985.
- Magris, C.: *Der Habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*, Salzburg 1966.
- Meyer, H. C.: *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*. The Hague 1955.
- Michnik, A.: *Polnischer Frieden*, Berlin 1985.
- Milosz, Cz.: *West und östliches Gelände*, München 1986.
- Mitteleuropa*. Tagung vom 16. bis 18. Juni 1981. Evangelische Akademie Hofgeismar. Hofgeismar 1982.
- Pajewski, J.: *Mitteleuropa*, Poznan 1959.
- Palmer, A.: *The Lands between*, London 1970.
- Pearson, R.: *National Minorities in Eastern Europe 1848-1945*, London, 1983.
- Rexheuser, R.: *Die Deutschen im Osten*, Lüneburg 1986.
- Riedl, J. (szerk.): *Vor dem Ende der Zeit*, Wien 1984.
- Rotschild, J.: *East Central Europe between the Two World Wars*, Washington 1974.
- Schily, O.: *Vom Zustand der Republik*, Berlin 1987.
- Schlögel, K.: *Die Mitte liegt ostwärts. Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa*, Berlin 1986.
- Seibt, F. (szerk.): *Die Juden in den böhmischen Ländern*, München 1983.
- Stökl, G.: *Osteuropa und die Deutschen*, Stuttgart 1982.
- Tapie, V.-L.: *Die Volker unter den Doppeladler*, Graz 1975.
- Vishniak, R.: *Verschwundene Welt*, München 1983.
- Wasilewski, A.: *Wschód, Zachód i Polska*, Warszawa 1985.
- Wilms, B. - Kleinewefers, P.: *Erneuerung aus der Mitte: Prag-Wien-Berlin, dies seits von Ost und West*, Harford 1988.
- Zur Geschichte der deutsch-tschechischen Beziehungen*, Berlin 1985.
- Közép-Európával foglalkozó folyóiratok, illetve azok különszámai:
Cadmos 1983. 23/24..
1987. 39. sz.
Cross Currents (Ann Arbor, USA - A közép-európai kultúrának szentelt évkönyv, megjelenik 1982 óta.)
Europäische Rundschau (Bécs - Megjelenik 1970 óta.)
Mitteleuropa (Bécs - Megjelenik 1986 óta.)
Die Neue Gesellschaft 1986. 7.
Pannonia (A közép-európai folyóirat szerkesztőségei Kismartonban, Pozsonyban, Budapesten, Gorziában, Ljubljánában és Zágrábban találhatóak, 1972 óta jelenik meg németül, 1979 óta magyarul is.)
Proměny (A csehszlovák emigráció kulturális folyóirata, közép-európai kérdésekkel folyamatosan foglalkozik, a kérdésnek szentelt különszám: 1986. 1.)

Regio – Kisebbségtudományi Szemle 1. évf. 2.sz. (1990. április)

Svědectví (A csehszlovák emigráció Münchenben megjelenő központi folyóirata, a közép-európai kérdéssel foglalkozó különszáma: 1985. 74.)

* A tanulmány gazdag jegyzetapparátusából csak a könyv alakban megjelent munkákat, illetve azoknak a szerző által idézett folyóiratoknak a címét - esetenként közép-európai különszámaik bibliográfiai adatait - közöljük, amelyek a kérdéskörrel folyamatosan foglalkoznak